

УДК 81'25.347.78.034(575.2)(04); 81'272
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-263-271

ДАВЛЕТОВ М.С.
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
ДАВЛЕТОВ М.С.
Национальная академия наук Кыргызской Республики
DAVLETOV M.S.
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

ORCID 0009-0005-7501-572X

СОВЕТ МЕЗГИЛИНДЕГИ ТИЛ САЯСАТЫ ЖАНА КЫРГЫЗЧА МААЛЫМАТТЫК КОТОРМО

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ И КЫРГЫЗСКИЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ
ПЕРЕВОД

LANGUAGE POLICY IN SOVIET TIMES AND KYRGYZ INFORMATIVE TRANSLATION

Кыскача мүнөздөмө: Азыркы мезгилде кыргыз маалыматтык котормосу, анын тарыхы менен азыркы абалы жаңыдан эле илимий изилденүүгө алынып жатат. Бул макалада кыргызча маалыматтык котормонун совет жылдарындагы өнүгүшү менен абалы изилденет. Совет мезгилиндеги кыргызча котормонун тарыхын эки баскычка бөлсө болот: алардын биринчиси баскычы 1917-1945 (1939) жылдардын аралыгына, экинчиси 1946(1940)-1991-жылдардын аралыгына туура келет. Андан кийинки үчүнчү баскыч эгемендүүлүк заманы менен кошо 1991-жылы башталып, азыркы мезгилге чейин уланып келет. Бир чети, тилдик, бир чети, коомдук кубулуш катары, котормо ишмердиги өлкөдө калыптанган тилдик жагдай менен жүргүзүлгөн тилдик саясатка көз каранды болот. Ошон үчүн кыргызча маалыматтык котормо аталган тарыхый-социалдык контекстте каралат. Совет мезгилиндеги эки баскычтын ар биринде мамлекет тарабынан тилге карата ар кандай саясат жүргүзүлүп, бул кыргыз тилинин тагдырына да, андагы котормо ишинин абалына да өз таасирин тийгизди. Өз табиятында да, өкүм сүрүп, колдонулушунда да маалыматтык котормо көркөм котормодон айырмаланат. Таржыма ишинин аталган эки түрүнүн максаты эки башка болуп, басып өткөн жолу да бирдей эмес. 1917-1945(1939)-жылдары жаңыдан түзүлгөн жаш совет мамлекетинде улутташтыруу (же жергиликтештирүү) саясаты жүргүзүлүп, улуттук тилдерди өнүктүрүүгө басым коюлуп, көркөм котормонун да, маалыматтык котормонун да өнүгүшө жакшы шарттар түзүлгөн. Кыргызча көп сандаган адабияттар жаралып, маанилүү саясий документтер кыргыз тилине которулуп, ошонун аркасы менен улуттук терминология да калыптанып, өскөн. 1939-1941-жылдары өлкөдөгү тил саясаты, тилдерге болгон мамиле кескин өзгөрдү. “Жаңы социалдык жалпылыкты – совет элин түптөө” максаты көздөлүп, орусташтыруу саясаты жүзөгө ашырыла баштаган. Негизги басым жалпы совет тили – орус тилине коюлуп, улуттук тилдердин коомдук мааниси азайган. Ошону менен бирге жергиликтүү тилдердеги маалыматтык котормо иши да солгундай баштаган. Изилдөөдө котормо тарыхын аталган эки баскычына сереп салынып, алардын деталдуу талдоосу жүргүзүлөт.

Аннотация: Кыргызский информационный перевод, его история и современное состояние только начинают становиться предметом научного исследования. В статье исследуется развитие и состояние кыргызского информационного перевода в советские годы. Историю кыргызского перевода в советское время можно разбить на два периода: первый из них приходится на промежуток 1917-1945(1939) годов, второй – на промежуток 1946(1940)-1991 годов. Последовавший за этим третий период приходится уже на постсоветское время, начавшись в 1991 году, и продолжается до настоящего времени. Будучи, с одной стороны, языковым, с другой стороны, общественным явлением, переводческая деятельность зависит от сложившейся в стране языковой ситуации и проводимой языковой политики. Поэтому кыргызский перевод рассматривается нами в названном историко-социальном контексте. На каждом из периодов, относящихся к советскому времени, со стороны государства проводилась разная политика в отношении языков, что сказалось и на судьбе кыргызского языка, и на переводческой деятельности на нем. По своей природе и по своему

использованию информационный перевод отличается от художественного перевода, различен и пройденный ими исторический путь. В 1917-1945 (1939) годах в только зародившемся, молодом советском государстве проводилась политика национализации и был сделан упор на развитие национальных языков, что создало хорошие условия для развития как художественного, так и информационного перевода. Была издана многочисленная литература на кыргызском языке, переведены важнейшие политические и экономические документы, а посредством этого формировалась и развивалась национальная терминология. В 1939-1941 годах языковая политика в стране, отношение к языкам резко поменялись. В целях создания новой социальной общности – советского народа стала проводиться политика русификации. Основной упор был сделан на русском языке как на общегосударственном, а общественная значимость национальных языков уменьшилась. В результате уменьшилась и потребность в информационном переводе на местные языки. В исследовании делается обзор названных двух этапов в истории перевода, проводится их детальный анализ.

Abstract: At present, Kyrgyz informative translation, its history and current state are just beginning to become the subject of scientific research. The article examines the development and state of Kyrgyz informative translation in the Soviet years. The history of Kyrgyz translation in Soviet times can be divided into two periods: the first of them falls on the period from 1917 to 1945 (1939), the second - on the period from 1946 (1940) to 1991. The third period that followed falls on the post-Soviet period, began in 1991 and continues to the present day. Being, on the one hand, a linguistic, on the other hand, a social phenomenon, translation activity depends on the language situation in the country and the language policy pursued. Therefore, we consider Kyrgyz translation in the above-mentioned historical and social context. In each of the periods related to the Soviet era, the state pursued different policies regarding languages, which affected both the fate of the Kyrgyz language and translation activities in it. By its nature and use, informative translation differs from literary translation, and the historical path they have traveled is also different. In 1917-1945 (1939), the newly emerging, young Soviet state pursued a policy of nationalization and emphasized the development of national languages, which created good conditions for the development of both literary and informative translation. Numerous literatures in the Kyrgyz language were published, the most important political and economic documents were translated, and through this, national terminology was formed and developed. In 1939-1941, the language policy in the country and the attitude towards languages changed dramatically. To create a new social community - the Soviet people, a policy of Russification was pursued. The main emphasis was placed on Russian as the state language, and the social significance of national languages decreased. As a result, the need for informative translation into local languages decreased. The study provides an overview of the two stages in the history of translation, and a detailed analysis of them.

Негизги сөздөр: маалыматтык котормо; көркөм котормо; тил жагдайы; тил саясаты; улутташтыруу; орусташтыруу; коомдук маани; өнүгүү.

Ключевые слова: информационный перевод; художественный перевод; языковая ситуация; языковая политика; национализация; русификация; общественное значение; развитие.

Keywords: informative translation; literary translation; language situation; language policy; nationalization; Russification; social significance; development.

Кыргызстандагы маалыматтык котормонун тарыхын, биздин оюбузча, үч негизги баскычка бөлсө болот: 1) совет заманынын алгачкы он жылдыктары, экинчи дүйнөлүк согуш аяктаганга чейинки мезгил (1917-1945); 2) экинчи дүйнөлүк согуштун аягынан Советтер Союзу кулап, ыдырап кеткенге чейинки мезгил (1946-1991); 3) акыркы баскычы Советтер Союзу ыдырап, Кыргызстан 1991-жылы көзкарандысыздыкка жетишип, эгемендүү мамлекет катары өнүгө баштаган мезгилге туура келет, бул баскыч азыр да уланууда. Аталган мезгилдердин экөө совет заманына туура келип, алардын биринчиси

көркөм да, маалыматтык да котормонун тез өнүгүшү менен мүнөздөлсө, экинчисинде маалыматтык котормо коомдук турмуштагы мурунку мааниси аздыр-көптүр жоготуп, анын коомдук пикир алышуудагы ролу азайып калган. Бул тарыхый өзгөрүш көркөм котормо чөйрөсүнө анчалык деле чоң таасир бербей, маалыматтык котормо чөйрөсүндө гана орун алган.

Кызыктуу жери, дал ушул эле мезгилде дүйнөлүк аренада да, ошол эле Советтер Союзунда да жалпы маалыматтык котормонун дүркүрөп өнүгүшү башталып, XX кылымдын аягын, XXI кылымды маалыматтык котормо

заманы деп да атап келишет. Маалыматтык котормонун коомдук ролунун мындай кескин өсүшү совет өлкөсүндө, тилекке каршы, орус тилине гана таандык болгон. Бирок Кыргызстандын эгемендүүлүгү менен кыргыз тилинин мамлекеттик тил макамы өткөн кылымдын акыркы он жылдыгында жагдайдын өзгөрүшүнө жана өлкөбүздөгү маалыматтык котормонун тез өнүгүшүнө алып келди.

Совет заманындагы кыргыз мамлекетинин саясий жана коомдук турмушу, кыргыз маданиятынын, кыргыз тилинин жана кыргыз адабиятынын ошол кездеги абалы жөнүндө ар кандай, көп учурда карама-каршы пикирлер айтылып жана жазылып жүрөт. Ачыгын айтканда, эки тараптын тен айткан ойлорунда чындыктын үлүшү бар. Кыргыз элинин тарыхындагы аталган аябагандай татаал, көп жагынан чиеленишкен мезгили зор жетишкендиктерге да, кыйла жоготууларга да бай. Кыргыз котормосунун, анын ичинде кыргыз тилиндеги маалыматтык котормонун совет жылдарында басып өткөн жолуна туура баа берүү үчүн бир жактуулуктан качып, бардыгына калыс көз караш менен мамиле жасаган оң болот.

Кыргызстандагы маалыматтык котормо совет заманынын баштапкы он жылдыктарында өнүгүп, кийин, экинчи дүйнөлүк согуштан кийин, анын республиканын коомдук жашоосундагы ролу азайып кеткен. Мунун, биздин оюбузча, эки негизги себеби бар: 1) совет мамлекетинин алгачкы жылдары улуттук аймактардын калкынын көпчүлүк бөлүгү орус тилин билбей же жетиштүү деңгээлде билбей, коомдук-саясий жана билим берүүчүлүк адабияттардын көбүн жергиликтүү тилдерге которуу зарыл болгон; 2) экинчи дүйнөлүк согуш учурунда совет элинин биримдиги күчөп, согуштан кийин мамлекет бийлиги калктын биримдигине өзгөчө басым жасап, улуттар аралык баарлашуунун жана элди бириктирүүнүн куралы катары орус тилинин мааниси эбегейсиз өсүп, ал коомдук пикир алышуунун көп чөйрөлөрүндө улуттук тилдерди сүрүп чыгып, алардын коомдук мааниси басаңдап калган.

Совет мезгилинде маалыматтык котормо көркөм котормого караганда азыраак өнүгүп, анын өнүгүүсү атайын изилдөө объектиси да болгон эмес десе болот. Котормо боюнча жазылган эмгектердин жана жакталган диссертациялардын дээрлик баары көркөм котормо маселесине арналган.

Совет мезгилиндеги тил саясаты

Өзүнүн “Тил саясаты жана эне тил” (“Языковая политика и родной язык”) макаласында белгилүү орус тилчиси жана социолингвисти В.М. Алпатов мындай деп жазат: “Тигил же бул түрдө тил саясаты мамлекет бар жердин баарында колдонулат, бирок ал сөзсүз түрдө эле тилге атайын, билип туруп таасир бербейт. Дүйнөдө азыр бир тилдүү мамлекеттер жок (XIX кылымга чейин мындай жагдайга Япония жакын болгон, бирок биздин мезгилде ал жакта да миллиондон ашык башка улуттуу кишилер бар). Дайыма эле бир тилдер кеңири тарап, башкаларынын колдонулушу атайын же өзүнөн-өзү чектелет. Түздөн-түз мамлекеттин кийлигишүүсү жок болсо да, тил саясаты билим берүү системасы, бизнес, массалык маалымат каражаттары, адамдык карым-катнаштар ж.б. аркылуу өзүнөн-өзү жүрө бериши мүмкүн. Көптөгөн адамдар, көпчүлүк учурда билбей эле, баарлашуу үчүн тилди тандоого байланыштуу тигил же бул саясатты жүргүзүшөт. Бирок, арийне, тил саясатынын негизги жүргүзүүчүсү мамлекет болот; заманбап коомдордо мамлекеттик саясат тигил же бул деңгээлде атайын жүргүзүлөт” [Алпатов, 2020, 115-б.].

СССР мезгилиндеги тил саясаты мамлекеттин ар башка тарыхый мезгилинде ар кандай болгон. Эгерде 1917-жылдан баштап, 1930-жылдардын аягына чейинки мезгилди алсак, ошол убакытта жергиликтештирүү саясаты (политика коренизации) жүрүп, совет бийлиги СССР элдеринин жергиликтүү тилдеринин социалдык функцияларынын кеңейишин колдогон. Эң алды республикалардын негизги тилдери үчүн латын арибинин негизинде улуттук алфавиттер түзүлүп, аларда адабий тилдер калыптандырып, тилдик стандарттар иштелип чыга баштаган. Мамлекет ошол улуттук тилдердеги маданиятты жана массалык билим берүүнү өнүктүргөн. 30-жылдардын аягында, бийликке И. Сталин келгенде, жергиликтештирүү саясаты токтотулуп, анын ордуна орусташтыруу саясаты жүргүзүлө баштаган. Жергиликтүү тилдерде орто жана жогорку окуу жайларында билим берүү чектелип, ошол тилдердеги адабияттарды басып чыгаруу кыскарып, СССР тилдери кирилл арибине өткөрүлө баштады [Алпатов, 2000, 29-32-бб.].

1950-жылга чейин орус тили билимге, маданиятка, кээде болсо башка да кесиптик чөйрөлөргө жол ачкан бирден-бир артыкчылыктуу тил катары биротоло

бекемделген. 1950–1980-жылдары, мамлекеттин тил саясаты жактан эч кандай орчундуу пландары болбосо да, ошол эле орусташтыруу саясаты улана берди [ошол эле жерде, 31-33-бб.]. Союздук республикаларда орус тили менен кошо титулдук улуттардын тилдери да калган майда тилдерди сүрүп чыгара баштаган [ошол эле жерде, 36-34-,40-43-бб.]. Тилдик саясаттагы карама-каршылыктар кийин, кайра куруу мезгилинде көптөгөн этностук жана тилдик келишпестиктерге алып келди [ошол эле жерде, 31-33,36-37,40-43-бб.].

Ч. Чотаева, совет мезгилине чейинки “Түркстандын Орусия империясына кошулушу аймактагы тилдик жагдайдын олуттуу өзгөрүшүнө алып келбегенин”, “Борбордук Азиядагы мусулмандардын басымдуу көпчүлүгү орус тилин билбей, өз эне тилдеринде сүйлөгөнүн” жана “падышалык администрация... татар тилмечтеринин кызматынан пайдаланганын” белгилеп [Чотаева, 2014, 1-2-бб.], андан кийинки өзгөрүүлөр жөнүндө мындай деп жазат: “Большевиктердин бийликке келиши тил саясатындагы бурулушту билдирди. Анын негизине ар бир адамдын өз эне тилин колдонуу муктаждыгын канааттандыруу жана ал аркылуу дүйнөлүк маданияттын жогорку жетишкендиктерин өздөштүрүү зарылчылыгы салынган. Бардык тилдердин теңчилиги саясаты чет-жакалардын революция жана жарандык согуш жылдарында өздүк этностук аң-сезими бир кыйла өскөн орус эмес калкынын колдоосуна ээ болду” [ошол эле жерде, 2-б.].

1920-жылдардагы жергиликтештирүү саясаты өз убактысы үчүн жаңычыл болуп, жергиликтүү тилдерди колдоо идеясын жүзөгө ашырылышына шарт түзгөн. Бул саясат башка өлкөлөрдө кийин гана, ХХI кылымдын баш четинде популярдуу болуп калган. Ал эми 1930-жылдары башталган кескин бурулушка изилдөөчүлөр демейде терс баа беришет. Бирок СССРде 1950-1980-жылдары жүргүзүлгөн тил саясаты башка өнүккөн индустриалдуу өлкөлөрдү менен дээрлик бирдей, айрым жактарынан болсо алардыкынан дурус болгон [Алпатов, 2000, 37-б.].

Совет өкмөтүнүн алгачкы жылдарында эле бийлик СССР элдеринин өз тилинде билим алуу жана сот ишин жүргүзүү укугун бекиткен бир нече декретти кабыл алган, ал эми 1921-жылы ошол эле тилдерде административдик, чарбалык жана маданий мекемелердин

иштерин жүргүзүү жөнүндө саясий чечимдер чыгарылган. 1922-жылы Орусиянын ар кайсы аймактарынын жана Орто Азиянын тилдеринде китеп басып чыга баштаган Борбордук чыгыш басмасы уюшулган. Жергиликтүү тилдерде мектептер да ачыла баштаган [Алпатов, 2000, 38-39-бб.]. 1917-1925-жылдардын аралыгында жер-жерлерде элдердин өз тилдери расмий тилдер катары бекитилген.

Ошол кездеги советтик мамлекеттик ишмерлердин көбү империялык орусташтыруу саясатын сынга алышып, жаңы жергиликтештирүү саясаты ошого каршы коюлган болчу. Орус тилчиси В. Алпатов белгилегендей, большевиктердин өкмөтү чукул арада дүйнөлүк революция болуп кетерине үмүт кылышып, совет республикаларынын элдери үчүн бирдиктүү тил маселесин али актуалдуу эмес деп эсептешкен [ошол эле жерде, 40-44-бб.].

1920-жылдардын экинчи жарымына чейин жаңы тил саясатын жүргүзүү көпчүлүк учурда жергиликтүү бийлик органдарынын демилгеси болуп, Москва тарабынан бир нукка салынган эмес, анын үстүнө байланыштын начарлыгынан. Орус эмес аймактарынын калкынын басымдуу көпчүлүгү орусташтыруу саясатынан баш тартууну колдоп чыгышты. Бул саясий багытты орус тилчилери да кубатташкан [ошол эле жерде, 44-46-бб.].

Жергиликтештирүү (“улутташтыруу”) саясатында СССР элдеринин улуттук тилдеринин колдонулуш чөйрөлөрүн кеңейтүү каралган болчу. Ушул саясаттын алкагында жаңы жазмалар түзүлүп, тилдердин маданият жана расмий алакалар чөйрөлөрүндө колдонулушу колдоого алынган. Улуттук тилдердин абалы, макамы бирдей болбогон шартта, бардык тилдерге бирдей, “нейтралдуу” мамиле кылуу жергиликтүү тилдер менен маданияттардын өнүгүшө эмес, жок болуп кетишине алып келмек [Мартин, 2011, 21-24, 29-30-бб.].

Жергиликтүү тилдерде түп нуска да, котормо да адабияттар басылып чыга баштады. Англис тилчиси Саймон Крисптин эсептөөлөрү боюнча, 1933-жылга чейин СССР элдеринин жергиликтүү тилдеринде чыккан адабияттардын саны жыл сайын көбөйүп турган, кийин болсо мындай адабияттардын саны азая баштаган [Алпатов, 2000, 76-76-бб.]. Орус тилчиси В.М. Алпатовдун пикири боюнча, жергиликтүү тилдерде басылган адабияттардын санын туу чокусу 1936-жылга туура келет, ошол кезде СССРде орус тилинен

башка тилдерде басылып чыккан адабияттардын жалпы нускасы 108 миллионду түзгөн [ошол эле жерде, 78-б.].

“Бирок, – деп жазат Ч. Чотаева, – жыйырманчы жылдары башталган жана тил курулушу деп да аталган жаңы тил саясатын жүзөгө ашырууга көп тилдердин жетиштүү түрдө өнүкпөгөндүгү жолтоо болуп жатты. СССР элдеринин тилдеринин кээ бири гана ал кезде өз адабий ченемдери менен жазмасына ээ болгон” [Чотаева, 2014, 2-б.]. Ушул себептен улам ад, улутташтыруу саясатына мамлекет жетекчилиги жагынан каршылыктар көрсөтүлгөн үчүн да, улуттук тилдер билим берүү, эң алды жогорку билим берүү чөйрөсүндө жакшы өнүгө алган жок. Ал жакта совет мезгилинин аягына чейин эле орус тили басымдуулук кылып келген [Алпатов, 2000, 79-81].

Жергиликтештирүү, же улутташтыруу, саясаты улуттук тилдердин өнүгүшүнө чоң түрткү берди. Ошол мезгилде көп улуттар үчүн, анын ичинде кыргыздар үчүн, жаңы улуттук жазма жаратылып, алардын бирдиктүү адабий тилдери да калыптана баштаган.

В.М. Алпатовдун айтымында, СССРдеги тил курулушунун эң жогорку чеги 1030-жылдардын башына келет. 1932-жылга карата 127 “чыгыш” элинин ичинен 80 элдин өз жазмасы бар болуп, алардын дээрлик жарымы совет мезгилинде жаралган [ошол эле жерде, 73-74-бб.].

Ошол эле 30-жылдары улуттук жазмалар адеп латын арибинде түзүлгөн, себеби мурда Орусия империясында орусташтыруу саясаты жүргүзүлгөндүктөн улуттар көбү кирил арибин колдонууга каршы чыгышкан. Ошондуктан латын арибинде иштелип чыккан улуттук жазмалар улуттук аймактардагы басып чыгаруу ишине да, котормо ишине да өбөлгө түзгөн.

1930-жылдардын орто ченинен баштап совет өкмөтү СССРдин тилдик жана этностук саясатты өзгөртүп, акырындык менен жергиликтештирүү саясатынан мурунку эле орусташтыруу саясатына өтө баштады. Мунун биринчи белгилеринин бири катары ошол эле мезгилде совет элдери үчүн бул жолу кирил арибинин негизинде жаңы алфавиттер түзүлө баштады. 1937-1938-жылдары башкыр жана өзбек тилдери менен кошо, кыргыз тилинин реформалаштырылган алфавити колдонууга киргизилди. 1940-50-жылдары СССР элдеринин баары кирил арибине өтүштү [Алпатов, 2000, 87-88-бб.].

Орус тили артыкчылыктуу тил болуп, аны билүү адамга жогорку билим алууга, кандай болсо да чөйрөдө иштөөгө жана Европа маданиятынын көптөгөн адабияттары, дүйнөдөгү алдынкы илимий-техникалык жетишкендиктер менен таанышууга мүмкүн берген. Саясий ураан мурункудай эле бардык элдердин жана тилдердин “теңчилигин” жарыялаганы менен, жергиликтүү тилдерде, эң алды, республикалардын титулдук улуттарынын тилдеринде аздыр-көптүр маданий ишмердик жүргүзүлүп, мунун көлөмү да кыйла чектелген эле [ошол эле жерде, 103-104-бб.].

Советтер Союзундагы 1940-жылдардан баштап жүргүзүлө баштаган күчтүү тилдик саясат жана тилдик реформалар СССР элдерин унификациялоого, бирдейлештирүүгө багытталып, ошондон улам өлкөнүн бүтүндөй аймагында орус тили үстөмдүк кылып, орус тилдүү жарандар чоң артыкчылыктарга ээ болушу керек болчу. Дал ушул мезгилдин натыйжасында 70-80-жылдары “жаңы саясий бирдик – советтик эл” түзүлдү деген лозунгалар менен орусташтыруу саясатынын натыйжасы даңазаланган. Орус тилинин макамы башка, жергиликтүү жана аймактык тилдерге караганда көтөрүлүп, мунун кесепети күнү бүгүнкүгө чейин тийип жатат.

Орусташтыруу саясаты 90-жылдарга чейин жүргүзүлгөн. СССР элдеринин ичинен Кыргызстандагы тилдик жагдай өзгөчө оор болгон. Бир кезде Кыргыз ССРнин ошол мезгилдеги жетекчилиги демилгеси менен жалгыз Кыргызстанда гана орус тилдүү мектептерде кыргыз тилин окутуу таптакыр жоюлуп, бул улуттук тилибиздин “тамырына балта чапканга” тете чечим болду.

Республиканын негизинен жергиликтүү эмес улуттардын өкүлдөрү көпчүлүктү түзгөн башкаруу системасында, техникада, табигый илимдерде орус тили толук үстөмдүк кылган. Кыргыз тилинин колдонулушу болсо айыл чарба, орто билим берүү, гуманитардык илимдер, көркөм адабият жана массалык маалымат каражаттары чөйрөлөрү менен чектелип калган [Чотаева, 2014, 4-б.].

Кыргызча маалыматтык котормонун совет мезгилиндеги абалы

Кыргызча маалыматтык котормонун совет мезгилиндеги тарыхын карап жатып, биз дагы ошол кездеги эки чөйрөнүн абалын эсепке албай коё албайбыз, ошол чөйрөлөр – көркөм котормо жана басма тарыхы. Мунун үч негизги себеби бар: 1) маалыматтык котормо боюнча совет мезгилинде эч изилдөөлөр

жүргүзүлгөн эмес, демек, бул тууралуу маалыматтар да жокко эсе, 2) маалыматтык котормонун абалы ошол кездеги басма ишинен, котормо адабияттарынын чыгарылып жаткан басылмалардын арасынан алган орду менен үлүшү бул жагынан маалымат булагы болуп бере алат, 3) көркөм котормо маалыматтык котормодон айырмаланганы менен, таржыма ишмердигинин эки тармагы катары алардын өз ара байланышы бар болуп, көркөм котормо жана көркөм котормо боюнча изилдөөлөр маалыматтык котормо боюнча да азын-оолак кабар бере алат.

“Кыргызстандагы басылмалардын белгилүү бир бөлүгүн чет элдик адабияттын кыргыз тилине которулушу түзгөн”, – деп жазат белгилүү салыштырма изилдөөлөр боюнча адис Г.З. Жамашева, китеп чыгаруу тарыхы менен котормо тарыхынын ортосундагы жогорудагы байланышты белгилеп [Жамашева, 2021, 386-б.]. Анан сөзүн улап, ал кыргыз китеп басып чыгаруу ишинин тарыхына кайрылып, мындай дейт: “Совет бийлиги алдында басма ишинин калыптанышы совет идеологиясын пропагандалоонун негизги куралы катары өзгөчө мааниге ээ болгон” [ошол эле жерде, 382-б.].

Жаңы түзүлгөн совет өлкөсүндө жашаган бардык жергиликтүү калктарды агартуу, аларга билим берүү максаты китеп чыгаруу ишинин да, аны менен кошо ар кандай адабияттарды ошол элдердин тилдерине которуу ишинин өнүгүүсүнө түрткү берди. Ошентип, улуттук тилдерде китеп басып чыгаруу улуттук маалыматтык да, көркөм да котормонун калыптанышына өбөлгө түзгөн. Кыргыздын биринчи эл агартуучулары, айрыкча К. Тыныстанов, кыргыз котормосунун да башатында турушкан деп айтсак жаңылышпайбыз.

“Коомдук мааниге ээ болгон бардык эле интеллектуалдык ишмердиктей, котормо иши да мамлекеттин көзөмөлү алдында болгон, – дейт ошол эле Г.З. Жамашева. – Совет бийлиги шартында бул котормо үчүн бардык адабияттардын репертуары идеологиялык кызыкчылыктар менен догматикалык көз караштардын негизинде жогору жактан танууланып берилгенин билдирет. Эң алды, орустун классикалык адабиятынын, өлкөнүн башкы идеологу В.И. Лениндин эмгектеринин кыргыз тилине которулушу жана басылып чыгарылышы башталган” [ошол эле жерде, 388-б.].

Кыргыздын белгилүү адабиятчысы О. Ибраимов 1935-1938-жылдар аралыгында

к которулган 111 китептин 70и котормо китеп болгонун айтып, котормолор көркөм адабияттар менен гана чектелбей, диапозону бир кыйла кеңири болуп, алар өз ичине айыл чарба, саясат, экономика багытындагы материалдарды да камтыганы белгилейт [Ибраимов, 2014, 133-б.]. Ошентип, Кыргызстанда көркөм да, маалыматтык да котормо иши ошол, совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле калыптана баштаган.

XX кылымдын 20-30-жылдары совет республикаларындагы мамлекеттик мекемелердин документтери жергиликтүү тилдерде түзүлүп-толтурулган. Ошол иш кагаздарынын баары которуу, көчүрүү аркылуу орусчасынын үлгүсү менен жасалган. Ошол мезгилде бардык документацияны сөзсүз түрдө орус тилине которуу зарыл болуп, бул жүгүртүлгөн иш кагаздарынын көлөмүн көбөйтүп, мекемелердин штаттарында котормочу кызматкерлер болгон.

Кантсе да, котормонун аталган эки функционалдык түрүнүн өнүгүшү ошондо эле бирдей болгон эмес. Бир жагынан, кыргызча көркөм котормо ошол кезде, айрыкча 40-жылдары сапаттык жагынан жаңы деңгээлге көтөрүлсө [Ибраимов, 2014, 133-б.], экинчи жагынан алганда, ошол эле маалыматтык котормо чөйрөсүндө кыргыз тили “котормо тилине” айланып кеткен [Жамашева, 2021, 387-б.].

“КРда котормо ишмердигинин башталышы кыргыз адабий тилинин өнүгө башташына туура келип, көпчүлүк учурда ал башка тилдерден, баарыдан мурда орус тилинен, кыргыз тилине жасалган котормолордон турат. Котормо иши кыргыз тилинин жанрдык жана стилдик ар түрдүүлүгүнүн өнүгүшүнө зор таасир тийгизип, анын сөздүк корунун байышына, терминологиялык системасынын түптөлүшүнө өбөлгө түзгөн” [Жамашева, 2021, 386-б.].

Г.З. Жамашева өз макаласында А. Шаменованын совет мезгилиндеги саясий котормо жөнүндө мындай сөздөрүн келтирет: “1935-жылы партиянын Кыргыз обкомунун алдында саясий адабияттарды жана марксизм-ленинизм классиктеринин эмгектерин басып чыгаруу боюнча комиссия уюшулган. Кесипкер котормочулар менен тажрыйбалуу басма кызматкерлеринин чыгармачыл тандеми саясий адабияттардын котормосун мурдагыдан жогорку деңгээлге көтөрүүгө гана эмес, жалпысынан да китеп басып чыгаруу практикасын байытууга, жаш чыгармачыл кадрлардын дасыгын жогорулатып, өстүрүү

үчүн шарт түзүүгө да мүмкүнчүлүк берди. К. Маркс менен Ф. Энгельстин “Тандалган эмгектери”, В.И. Лениндин 45 томдон турган чыгармалар жыйнагынын 4-басылышы жана анын саясий таржымалы, ошондой эле көрүнүктүү мамлекеттик ишмерлердин өмүрү жана ишмердиги жөнүндөгү адабияттар басылып чыкты. Чыккан өнүмдөрдүн жалпы көлөмүндө негизги орунду В.И. Лениндин чыгармалары жана саясий адабияттар ээледі, ал кезде бул коомдук жашоо үчүн демейки көрүнүш эле” [ошол эле жерде, 388].

Ошентип, ал кездеги маалыматтык котормонун ичинен эң жакшы өнүгүп, терминологиясы эң жакшы калыптанган чөйрө болуп коомдук-саясий чөйрө эсептелген. Ал кезде борбордук да, республикалык да мезгилдүү басылмаларында, республикалык деңгээлде орусча да, кыргызча да гезит-журналдардын негизги темасына саясий окуяларга арналып, ар кандай коомдук иш-чаралардын материалдары сөзсүз түрдө орус тилинде да, жергиликтүү тилде да жарыяланган.

Маалыматтык котормонун совет мезгилиндеги тарыхынын биринчи баскычына дагы бир нерсе мүнөздүү болгон, ал – тилдик пуризм. Бул туурасында Ж. Осмонова менен Б. Орузбаева мындай деп жазышат: “Адабий тилдин баштапкы калыптануу мезгилинде терминдерди жаратууда айрым пуристтик тенденциялар байкалган, өз алдынча түшүнүктөрдү берүү үчүн нукура кыргыз сөздөрүнүн негизинде гана жаңы сөздөрдү жаратууга бардык аракеттер жасалып, мындай сөздөрдүн ошол түшүнүктөрдүн маанисине жакын семантикасы жок болчу” [Орузбаева, Осмонова 1981, 104-105-бб.].

Ошол кезде кыргыз тилинде жазылган да, кыргыз тилине которулган да адабияттарда азыр орус же эл аралык терминдер которулган учурларда алардын кыргызча котормолору колдонулган. Маселен, саясий котормодо ошол кезде “совет өкмөтү” дегендин ордуна “кеңеш өкмөтү”, “революция” эмес “ыңкылаб”, расмий-иштиктүү чөйрөдө “справка” дегендин ордуна “ыспрапке”, “телеграмма” эмес, “дилгирем” сыяктуу терминдерди учуратса болот.

Ырас, улутташтыруу саясаты улуттук тилдердин өнүгүшүнө жакшы өбөлгө түзгөнү айныгыс чындык. Ошол учурда коомдук-саясий чөйрөдө гана эмес, айрым илимий чөйрөлөрдө да улуттук терминология калыптанган. Ошондой улуттук илимий терминологиянын эң бир сонун үлгүсү катары

К. Тыныстанов баш болуп түзүлгөн кыргызча лингвистикалык терминдер системасын айтса болот.

40-жылдардын башында башталган кыргыз котормосунун тарыхындагы экинчи баскычтагы котормо иши жөнүндө кеп кылса, ошол жылдары көркөм котормо иши менен маалыматтык котормо ишинин өнүгүшүндөгү ажырым мурдагыдан да күчөдү десе болот. Көркөм котормо жөнүндө “Согуштан кийинки мезгил котормочулук иштин бир топ алдыга кеткен жылдары болду,” – деп жазышса [Чотикеева, 2011, 337-б.], кыргызча маалыматтык котормо колдонулган чөйрө тарыгандан тарып келатты.

Аталган мезгилде СССРде негизги тил болуп орус тили эсептелген. Маалыматтык котормонун өнүп-өсүшү күч алган мезгил, тилекке каршы, СССРде орус тилинин турушу күчөп, ал бардык советтик республикалардын коомдук турмушунда басымдуулук кылып, республикалардын улуттук тилдерин коомдук көп чөйрөлөрүнөн сүрүп чыгып, алардын өнүгүшү басаңдап калган мезгил катары да белгилүү. Бул көрүнүш Орто Азия республикаларында, айрыкча Кыргызстан менен Казакстанда өтүшүп да кетип, дал ушул себептүү Кыргыз ССРинде улуттук тилдин тагдыры туурасында тынчсыздануу пайда болуп, 1989-жылы кыргыз тилин сактап калуу үчүн атайын “Мамлекеттик тил жөнүндө” мыйзам кабыл алынган.

Кыргыз тилинин колдонулуш чөйрөсү 40-жылдардан кийин тарыганы менен, дал ушул мезгилде кыргыздын биринчи улуттук басмалары түзүлгөн. Жергиликтүү басмалардын эң эскиси болгон “Мектеп” басмасы (адеп “Киргизучпедгиз” болуп, 1965-жылы “Мектеп” деп аталып калган) 1953-жылы атайын мектептер үчүн окуу китеперин басып чыгаруу үчүн ачылган.

Кыргыз ССРинин Илимдер академиясы уюшулары менен, 1955-жылы академия тарабынан чыгарууга сунуш кылынган ар кандай илимий адабияттар, китептер менен брошюралар басыла турган “Илим” басмасы негизделген. Кийин 1968-жылы, Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук комитетинин жана Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин токтому менен Кыргыз ССРинин алдындагы Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы уюшулган [Жамашева, 2021, 383-б.].

Совет мезгилинде маалыматтык котормо аздыр-көптүү колдонулган чөйрөлөр катары билим берүү чөйрөсүн (котормо окуу

китептери), саясат чөйрөсүн (идеологиялык максатта партиялык документтер, съезддердин материалдары которулганын), телерадио чөйрөсүн атап кетүү керек.

Ушундай абалдын дагы бир айкын күбөлүгү катары совет убагындагы кыргыз филологиясында, көркөм котормодон айырмаланып, маалыматтык котормо боюнча эч кандай изилдөөлөр жүргүзүлбөгөнүн айтса болот. Мунун башкы себеби маалыматтык чөйрөлөрдө улуттук тилдин колдонулушу өтө чектелгендигинде болгон.

Маалыматтык котормо тарыхындагы экинчи баскычты, ал кезде ашыра орусташтыруу саясаты жүргүзүлгөнүнө карабай, жалаң гана терс жактан караган чындыкка жатпайт. Жалпы тил болгон орус тили чындап эле СССР элдеринин ынтымагын бекемдеп, көптөгөн жергиликтүү улуттарга дүйнөлүк билим, илим, техника жетишкендиктерине жол ачкан.

Ал кезде өлкөдөгү маалымат тилине, өзгөчө коомдук-саясий чөйрөдө, көп көңүл бурулуп, чоң маани берилгенин бир эле фактыдан көрсө болот. Партиялык документтердин баарын СССР элдерине жергиликтүү тилдерде жеткиликтүү кылып жеткирүү үчүн СССР Жогорку Кеңешинин алдында атайын котормо бөлүмү уюшулуп, бардык съезд-конференциялардын материалдары ал жерден республикалардын тилдерине которулуп, жарыяланып турчу.

Ошондой эле бул мезгилдеги тилдик саясат кандайдыр бир деңгээлде тилибизди совет өлкөсүнүн эрте мезгилинде байкалган ашыра пуристтик аракеттердин залакасынан да сактап калган. Кыргыздын белгилүү тилчиси С.А. Давлетов жазгандай: "... тилдин тазалыгы бир тилден экинчи тилге кабыл алынган сөздөрдүн баарына каршы келбейт, орундуу колдонулган сөздөрдү өз кучагына камтыйт жана ал аркылуу байып, өнүгүп отурат", "...жаңы кирген сөздөр кыргыз тилине зыян келтирмек турсун, кайра аны бай да, ийкемдүү да кылат" [Давлетов, 1974, 85-86-б.].

Колдонулган адабияттар

1. Алпатов В.М. 150 языков и политика: 1917-2000. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветское пространство. – 2-басылыш. – Москва: КРАФТ, ИВ РАН, 2000, 224 с.
2. Алпатов В.М. Языковая политика и родной язык // Социоллингвистика, 2020, № 3(3), с. 114-124.
3. Давлетов С.А. Эмне үчүн өнөр алды – кызыл тил // Ленинчил жаш, 1974, № 69(6668), 2-3-бб.
4. Жамашева Г.З. Функционирование государственного языка в сфере книгоиздания // Тил илими боюнча изилдөөлөр. – Бишкек, 2021, 380-411-бб.
5. Ибраимов О. История кыргызской литературы века: Учебник. – Бишкек, 2014, 544 с.
6. Мартин Т. Империя “положительной деятельности”. Нации и национализм в СССР, 1923-1939. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2011, 855 с.
7. Орузбаева Б., Осмонова Дж. Взаимодействие с русским языком – основной фактор становления и развития терминологической системы современного киргизского языка // Могучий фактор национально-языкового развития. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981, с. 103-113.
8. Чотаева Ч. Языковая политика Кыргызстана: причины, проблемы, противоречия, 2014, с. 11.
9. Чотикеева К.Ш. Кыргыз көркөм котормосунун тарыхынан. // Известия вузов, 2011, №1, 336-337-бб.

Рецензент: к.филол.н., доцент Жамашева Г.З.